

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**ELEKTRON LÜĞƏTLƏRDƏ SÖZLƏRİN TƏQDİMİ
VƏ İZAHİ PRİNSİPLƏRİ**

İxtisas: 5704.01 - Dil nəzəriyyəsi

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Jalə Eldar qızı Məmmədova**

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

BAKİ – 2024

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Kompüter dilçiliyi şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor
Məsud Əhməd oğlu Mahmudov

Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru, professor
Nigar Çingiz qızı Vəliyeva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Fidan Vaqif qızı Salayeva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Təranə Adil qızı Nağıyeva

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri: filologiya elmləri doktoru, professor
Nadir Balaoğlu oğlu Məmmədli

Dissertasiya şurasının elmi katibi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Sevinc Yusif qızı Məmmədova

Elmi seminarın sədri: filologiya elmləri doktoru, dosent
Gülsüm İsrafil qızı Hüseynova

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Müasir linqvistika elektron lüğətlərin üstünlüklərinin öyrənilməsinə və bu sahənin gələcəkdə daha da inkişaf etdirilməsinə istiqamətlənmişdir. Son dövrlərdə linqvistlərin elektron lüğətlərə müraciət etməsi internetdə çoxlu sayda elektron lüğətlərin yaranması ilə əlaqəlidir. Ümumdünya internet şəbəkəsi daim inkişaf edir, informasiya elektron şəkildə saxlanılır, lakin elektron lüğətlərin kompleks halda linqvistik təsviri məsələləri üzərində hələ də müəyyən işlər gedir. Elm və texnologiyaların sürətli inkişafı, dövlətlərarası içtimai-siyasi və iqtisadi əlaqələrin artması, dillərarası və mədəniyyətlərarası əlaqələrin inkişafı ilə bağlı dilimizə bir çox yeni sözlər daxil olmuşdur.

Dil fasiləsiz olaraq inkişaf edir və bu inkişaf öz əksini lüğətlərdə tapır. Məlumdur ki, lüğətlərə daxil olan sözlər işləkliyinə görə aktiv və passiv ola bilər. Lüğətlərin aktiv qisminə geniş şəkildə istifadə edilən sözlər və terminlər daxil olur. İxtisasla əlaqəli sözlər hamı tərəfindən istifadə edilməyə də, ixtisas sahəsində çalışan adamlar bunlardan aktiv istifadə edirlər. Lüğətin passiv qisminə isə aktivliyini itirmiş sözlər qrupu aiddir. İnsan nə qədər savada malik olursa olsun, lüğət tərkibinə daxil olan sözlərin hamısından istifadə edə bilməz. Bunun üçün lazım olan istiqamətlərdə uyğun lüğətlərə müraciət etmək lazımdır.

İnternet müasir dövrün aparıcı kütləvi informasiya texnologiyası olub müxtəlif işlərin yerinə yetirilməsində çox geniş şəkildə tətbiq olunur. İnternetin rolu bütün sahələrdə əhəmiyyətli olduğu kimi lüğətlərin müasirləşməsində də onun rolu çox böyükdür. İnformasiya texnologiyalarının yaradılması və inkişafı hazırkı dövrün ən əsas tələbatlarındanır. Müxtəlif dillərin və mədəniyyətlərin inkişafı, texniki imkanların genişlənməsi və cəmiyyətin xüsusi tələbatları leksikoqrafik nəzəriyyənin və təcrübənin yeni mərhələyə keçməsinə səbəb oldu. Dövlətlərarası əlaqələrin inkişafında lüğətlər ünsiyyət qurmada körpü rolunu oynayır. Ənənəvi lüğətlərdən fərqli olaraq elektron lüğətlərdə əsas iş təkcə sözlərin

əlifba ardıcılığı ilə düzülüşü deyil, həmçinin sözlərin lüğətlərdə təqdimatı və onların izahı prinsiplərinin yeni baxımdan işlənilib hazırlanmasıdır. Sözlər elektron lüğətlərdə nümunələrlə, geniş lüğət məqalələri, multimedia elementlər ilə istifadəçiyə təqdim olunmalıdır. Sözlər, söz birləşmələr, ifadələr və s. sistem halına salınmalı, daha sonra əlifba ardıcılığı ilə düzülməlidir. Ardıcılıq lüğət vahidinin birinci hərfinə görə deyil, sözü təşkil edən bütün hərflərə görə aparılır. Yəni işin nəzəri tərəfi ilə paralel, texniki cəhətləri də peşəkarlıqla yerinə yetirilməlidir. Təbii ki, bu yorucu fəaliyyətdir və çox zaman aparır. Bəzən tamamlanmış ardıcılığa bir daha qayıdıb, əlavələr, söz artımları, düzəlişlər etməli oluruq. İKT-nin inkişafı sayəsində kompüterlərin lüğətçilikdə istifadəsi leksikoqrafiya sahəsində bir sıçrayışa səbəb oldu.

Qlobal internetin leksikoqrafiyaya inteqrasiya etməsi, kompüter, kommunikasiya və multimedia texnologiyalarının inkişafı yeni nəsil üçün leksikoqrafik mənbələrin yaradılmasına gətirib çıxartdı. Dissertasiya mövzusunun aktuallaşdırıcı əsas cəhətlərdən biri elektron lüğətlərə tələbatın artması ilə bağlı internet resurslarının müasir aspektlərinin təhlilidir. Dissertasiyada sözlərin müasir elektron lüğətlərdə təqdimi və onların izahı prinsipləri şərh edilmişdir. Dissertasiyada lüğətçiliklə bağlı nəzəri ədəbiyyatlardan və elektron leksikoqrafik resurslardan mənbə kimi istifadə edilmişdir.

Elektron lüğətlərlə bağlı nəzəri və praktik tədqiqatlar öz müxtəlif yanaşma tərziləri ilə diqqəti cəlb edir.

Tədqiqat zamanı Azərbaycan dilçilərindən M.Ə.Mahmudovun, K.A.Vəliyevanın, V.Y.Pinesin, R.Ə.Fətullayevin eyni zamanda digər ölkə alimlərindən O.Y.Balalayevanın, İ.İ.Zavaruevanın, Y.N.Karaulovun, Y.N.Mandrikovanın, Y.N.Marçukun, V.V.Morkovkinin, L.V.Şerbanın, L.L.Nelyubinin, O.S.Rublevanın, V.İ.Seleqeyin, N.A.Sivakovanın, S.A.Stroykovun, V.T.Titovun, G.R.Cumarınanın, F.R.Abatein, B.S.Atkinin, F.Austermühlünün, H.Bergenholtzun, L.Boukerin, S.Castagnolinin, G.Corpasun, N.Forgetin, R.S.Ginzburgun, F.E.Knoulesin, R.Leyunun, R.Mojtabanın, H.Nesinin, P.Sharpın, M.A.Halidayin və digər tədqiqatçıların tədqiqat metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı internetdə mövcud olan elektron lüğətlərdir. Tədqiqatın predmeti sözlərin elektron lüğətlərdə təqdimi və izahı prinsipləridir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi sözlərin elektron lüğətlərdə təqdimi və izahı prinsiplərini təhlil etmək, araşdırmaqdır. Bu məqsədə aşağıdakı vəzifələr daxildir:

- Elektron lüğətlərin təsnifatını aparmaq;
- Elektron lüğətlərin tərtibi prinsiplərini müəyyənləşdirmək;
- Sözlərin elektron lüğətlərdə təqdimat qaydalarını təsbit etmək;
- Elektron lüğətlərin funksiyalarını göstərmək;
- Elektron leksikoqrafik resurslar və onların xüsusiyyətlərini təhlil etmək, Azərbaycan, ingilis və rus dilində elektron resurslar haqqında məlumat vermək;
- Kompüter leksikoqrafiyasının qarşısında duran problemlər və perspektivləri izah etmək;
- Kompüter lüğətləri sistemlərində maşın tərcüməsinin funksiyalarını araşdırmaq;

Tədqiqatın metodları. Tədqiqatda təsviri, müqayisəli və statistik metodlardan istifadə olunmuşdur.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar. Müdafiəyə aşağıdakı müddəalar çıxarılır:

- Qlobal internetin leksikoqrafiya elminə təsiri, leksikoqrafiya elmində böyük dəyişikliyə səbəb oldu. Kompüterlərin lüğət tərtibatında köməkçi alətə çevrilməsi, maşın lüğətlərinin tarixən inkişafı və lüğətlərin yeni formata keçidi geniş tədqiq olunmalı, elektron lüğətlərin üstünlükləri və çatışmazlıqları araşdırılmalıdır;
- Sözlərin elektron lüğətlərdə multimedia elementlərlə (şəkillər, səsli tələffüz, video çarx, təqdimat formaları) təqdimat metodları ənənəvi lüğətlərlə müqayisəli şəkildə araşdırılmalıdır. İnformasiya texnologiyalarının diləyrənmə prosesində yaratdığı müsbət və mənfi cəhətlər təhlil və izah olunmalıdır;
- Sözlərin elektron lüğətlərdə izahı prinsipləri ənənəvi lüğətlərlə müqayisəli şəkildə tədqiq edilməlidir. Lüğət

məqalələrinin genişliyi, söz və söz birləşmələrinin leksik mənasının zəngin nümunələrlə, düzgün ekvivalentlərlə izahı məsələlərinə aydınlıq gətirilməlidir;

- Müasir elektron ensiklopediyalar və vikipediya, elektron ensiklopediyasının xüsusiyyətlərinin təhlili virtual aləmdə innovasiyaların tətbiqinə imkan verir. Elektron resursların çatışmazlıqları və üstün cəhətləri təhlil olunub araşdırılmalıdır;
- Qloballaşma dövründə kompüter texnologiyaları müasir elektron lüğətlərin aktuallığını şərtləndirir. Elektron lüğətlərə tətbiq edilən funksiyaların köməyi ilə lüğətlərlə iş daha asan və sürətli olur. Bu keyfiyyətlərin ənənəvi lüğətlərdə mövcud olmaması, elektron lüğət istifadəçilərinin sayını artırır. Bu da internetdə bir çox elektron lüğətlərin yaranmasına zərurət yaradır. Buna baxmayaraq, elektron lüğətlərin təkmilləşməyə ehtiyacı var. Bütün bunlarla yanaşı, elektron lüğətlərin mövcud texniki imkanları araşdırılmalıdır;
- Elektron lüğətlərin düzgün tətbiqi müasir dövrün əsas tələblərindən biridir. Xüsusilə xarici dillərin öyrənilməsi üçün elektron lüğətlər çox əhəmiyyətlidir. Elektron lüğətlərin texniki imkanları və onların tədrisdə istifadəsi yolları təhlil olunmalı, konkret müddəalar hazırlanmalıdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiyada sözlərin elektron lüğətlərdə təqdimi və izahı ilk dəfə olaraq sistemli şəkildə araşdırılmışdır. Tədqiqat işinə internetdə aktivliyinə görə seçilən bir neçə elektron lüğətlər cəlb olunmuşdur. Burada onların ayrılıqda funksiyaları, fərqli və oxşar cəhətləri, tədrisdə əhəmiyyəti və eyni zamanda çatışmazlıqları göstərilmişdir. Dissertasiyada sözlərin elektron lüğətlərdə necə təqdim olunmasından və lüğətlərin leksik bazasının zənginliyindən, lüğət məqalələrinin genişliyindən və sözlərin izahını prinsipləri tədqiq edilmişdir. Tədqiqat işində hazırda mövcud olan elektron lüğətlər əsasında yeni nəsil elektron lüğətlərin gələcəkdə hansı şəkildə olacağı barədə təkliflər verilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiyanın nəticələrindən elektron lüğətlərin tərtibi prosesində nəzəri istiqamət

kimi istifadə olunə bilər. Elektron lüğətlər nəzəriyyəsinin yaradılması və formalaşması üçün də dissertasiyada əldə olunmuş nəticələr faydalı ola bilər. Nəticələr həmçinin ali məktəblərdə xarici dillərin tədrisi zamanı tətbiq olunə bilər. Dissertasiyadakı tədqiqat materialları tələbələr və doktorantlara elektron lüğətlərin xüsusiyyətlərinin öyrədilməsi üçün çox faydalıdır.

Tədqiqatın aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Kompüter Dilçiliyi şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın əsas məzmunu müxtəlif elmi məcmuələrdə nəşr olunmuş məqalələrdə öz əksini tapmışdır. Tədqiqatın nəticələri barədə elmi konfrans və seminarlarda məruzə edilmişdir. Çap olunmuş məqalələr dissertasiyanın məzmununu tam əhatə edir. Mövzu ilə bağlı 15 məqalə (o cümlədən, xaricdə 7), 22 tezis (o cümlədən, xaricdə 5), çap edilmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Kompüter dilçiliyi şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Giriş 5 səhifə, I fəsil 45 səhifə, II fəsil 48 səhifə, III fəsil 26 səhifə, Nəticə 2 səhifə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı 17 səhifə. Dissertasiya işi ümumilikdə 149 səhifə, 235715 işarədən ibarətdir.

TƏDQİQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “Giriş hissəsində” mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, obyekt və predmeti müəyyənləşdirilir, elmi yeniliyi, tədqiqat metodları, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, aprobasiyası, quruluşu haqqında məlumat verilir. Dissertasiyanın I fəslində **“Leksikoqrafiyanın inkişafında yeni mərhələ – Elektron lüğətlər”** adlanır və beş yarımfəsldən ibarətdir.

I fəslin 1.1 yarımfəslində **“Lüğətçiliklə bağlı ümumi məsələlər”** adlanır. Burada lüğətçiliklə bağlı ümumi məsələlərə

toxunulur və leksikoqrafiya problemlərinin yeni mərhələyə keçmə səbəbləri aydınlaşdırılır. Dil və mədəniyyətlər arasında inkişaf, texniki imkanların genişlənməsi, qlobal internetin integrasiyası, leksikoqrafik nəzəriyyənin yeni mərhələyə keçməsinin əsas səbəblərindəndir. Dilçiliyin texniki elmlərlə əlaqəsi əsasında yaranan yeni terminlər mühəndis dilçiliyi, hesablama dilçiliyi, kompüter dilçiliyi, elektron dilçiliyi adı altında dili əhatə edən bir sıra mühüm problemlər bu fəsildə öz aktuallığın tapır.

İnternetdə yerləşdirilən bəzi elektron lüğətlər və onların təsnifatı fəsilin bu hissəsində geniş müzakirə olunur. Kompüter lüğətləri, avtomatik lüğətlər və elektron lüğətlər ayrılıqda araşdırılıb. İnternetdə kitab kimi yerləşdirilən lüğətlər də var ki, ondan istifadə adi kitab lüğətlərdən istifadə kimidir və yalnız oxunmaq üçün nəzərdə tutulub, onlardan sorğu əsasında heç bir məlumat almaq olmur. Belə lüğət növlərinə kompüter lüğətləri deyilir. Elektron lüğətlər sorğuya cavab verən lüğətlərdir və özünəməxsus daxili funksiyaları (qrafik təsvir, səsli tələffüz, multielementlər) daim yenilənir. Avtomatik lüğətlər konkret məqsədlər üçün nəzərdə tutulur, bəziləri insan-istifadəçi, digərləri isə mətnlərin avtomatik işlənməsi proqramları üçün nəzərdə tutulmuşdur. İstifadəçi üçün nəzərdə tutulmuş avtomatik lüğətlər maşın tərcüməsi, avtomatik referatlaşdırma, məlumat axtarışı sistemləri üçün nəzərdə tutulmuş avtomatik lüğətlərdən interfeysə və lüğət məqalələrinin quruluşuna görə çox fərqlənir.

Bu fəsildə M.Ə.Mahmudovun elmi axtarışlarının məhsulu olan “Kompüter dilçiliyi”¹, “Türk dillərinin milli korpusu”², K.A.Vəliyevanın “Mətnin avtomatik sintaktik təhlili və sintezi”³ və digər elmi əsərlərdən bəhrələnərək elektron lüğətlərin gələcək inkişafı barəsində proqnozlar verilmişdir.

¹ Mahmudov, M. Ə. Kompüter dilçiliyi / M.Ə.Mahmudov. Bakı: Elm və təhsil, – 2013, – 352 s.

² Mahmudov, M.Ə.Türk dillərinin milli korpusları. // - Bakı, “Elm və təhsil”, - 2018, -392 s.

³ Vəliyeva, K.A. Mətnin avtomatik sintaktik təhlili və sintezi K.A.Vəliyeva. / – Bakı, Örnək, – 1996, – 158 s.

Milli dil korpusu linqvistlər tərəfindən dilin öyrənilməsi və elmi tədqiqat işləri üçün yaradılır. Bu korpuslar verilən dili müəyyən mərhələdə müxtəlif janrlarda, üslublarda, ərazi uyğunluğuna görə və sosial variantlarda göstərir. Konkret dillər üçün milli korpusların yaradılması ideyası yeni deyil. Bir neçə il bundan qabaq bu məşin fondu adlandırılırdı.

I fəslin II yarımfəslində **“Lüğətlərin əsas tipləri və səciyyələndirmə parametrləri, lüğət tipologiyaları”** öz əksini tapmışdır. Bu fəsilə müxtəlif dilçilərin lüğətlərin əsas tipləri haqqında fərqli fikrləri öz əksini tapmışdır. Buna misal olaraq, B.Xəlilovun lüğətlərin məzmun və xarakterinə görə bölgüsü (ensiklopedik və linqvistik lüğətlər)⁴, F.Y.Veysəllinin lüğətlərin xarakterinə görə (izahlı, ikidilli, sahə, ensiklopedik, universal, bioqrafik lüğətlər) bölgüsü⁵, Ə.Hacıyevanın lüğətlərin ümumi səciyyəsinə görə (ensiklopedik və filoloji lüğətlər) bölgüsü⁶, bundan başqa V.M.Shirokinin lüğətlərin növləri və səciyyələndirmə xüsusiyyətləri⁷ məsələlərinə toxunulub. Bundan əlavə yerli və xarici linqvistlərin lüğətlər haqqında söylədikləri fikrlərdən sitatlar verilib. Məsələn, L.V.Şerbanın fikrlərinə əsaslanaraq, belə nəticəyə gəlmək olar ki, *hər bir söz ümumi mətn içərisində o qədər dialektik və yeni incə məna fərqləri ifadə etməyə qabildir ki, hər bir deyilən sözdən yanlış məna çıxarmadan fikri düzgün ifadə edə bilmək üçün çox böyük məharət lazımdır.*⁸ H.Həsənovun Azərbaycan lüğətçiliyinin nəzəri əsasları əsərində lüğətçiliyin nəzəri və praktik əhəmiyyəti,

⁴ Xəlilov, B. Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası / B.Xəlilov. Bakı: Çapaşoğlu, – 2008, – 400 s.

⁵ Veysəlli, F.Y. Dilçiliyin əsasları / F.Y.Veysəlli. – Bakı, Mütərcim, – 2013, – 420s.

⁶ Hacıyeva, A.H. English lexicology (textbook) / A.H.Hacıyeva. Bakı: “Elm və təhsil”, – 2011. – 248 p.

⁷ Shirokikh, V.M, Koudrevatykh, L.P. The study of Modern English Lexicology / V.M. Shirokikh, L.P. Koudrevatykh – Qlazov: Publication, – 2004, – 106 p.

⁸ Щерба, Л.В. Опыт общей теории лексикографии. Языковая система и речевая деятельность // Москва: Наука, – 1974, – с.265–304.
<http://www.ruthenia.ru/apr/textes/sherba/sherba9.htm>

lüğətlərin tərtib prinsipləri, tipoloji təsnifi, növləri və lüğət məqaləsi haqqında bu fəsilə ətraflı məlumat verilir.⁹

I fəsilin III yarımfəslində **“Kompüter leksikoqrafiyasının qarşısında duran problemlər və perspektivliklərdən”** adlanır. Burada elektron leksikoqrafiyasının tarixindən, lüğətçilik sahəsi kompüterlərin əlverişli rol oynadığından, maşın lüğətlər, kompüter lüğətlər və elektron lüğətlər kimi terminlərinin meydana gəlməsi araşdırılır.

I fəsilin IV yarımfəslində **“Kompüter lüğətləri sistemlərində maşın tərcüməsi”** adlanır. Maşın tərcüməsi kompüter linqvistikasının bir sahəsi olub, kompüter proqramı vasitəsilə mətnin bir dildən digər dilə tərcümə prosesidir. Bu fəsilə dünyada maşın tərcüməsindən istifadə edən bir çox təşkilatların rəsmi sənəd formalarının maşın tərcüməsi vasitəsilə müxtəlif xarici dillərdə təqdim olunması prosesindən danışılır.

Əlavə olaraq, maşın tərcüməsinin keçdiyi tarixi mərhələlər araşdırılıb. Məsələn, Maşın tərcüməsinin tarixi haqqında B.Hatim və J.Mundayın 2004-cü ildə tərcümə haqqında yazdığı “Tərcümə və qabaqcıl resurs” adlı əsərində rast gəlinir. O, maşın tərcüməsinin əsl inkişaf vaxtını ikinci dünya müharibəsindən sonra Alan Turingin Birləşmiş Krallıqda ilk kompüterlərin kəşf etdiyi dövrü hesab edir. 1940-cı ildə soyuq müharidə ərəfəsində ABŞ hökuməti hərbiçilər üçün rus-ingilis dili avtomatik tərcümə sistemi yaratmışdır.¹⁰

I fəsilin V yarımfəslində **“Elektron lüğətlərin səciyyəvi xüsusiyyətləri”** adlanır. Dissertasiyanın əhəmiyyətli hissələrindən sayılan fəsilin bu bölməsində elektron və ənənəvi lüğətlər arasında olan fərqlər, müxtəlif leksikoqraflar tərəfindən verilmiş əsas səciyyəvi xüsusiyyətlər müzakirə olunub, həmçinin müasir dövrün lüğət tərtibatçıların fikrləri müqayisə edilib. Məsələn,

⁹ Həsənov, H.Ə. Azərbaycan lüğətçiliyinin nəzəri əsasları / H.Ə.Həsənov. – Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, – 1999, – 336 s.

¹⁰ Hatim, B, J. Munday. Translation an advanced resource book / B. Hatim, J. Munday - Heriot: Publication Taylor & Francis, – 2004, – 394 p.

P. Nyumarkın fikrincə, *“elektron lüğətlər üzərində işlər daha da təkmilləşdirilməlidir ki, inkişaf birbaşa nəticəni istifadəçiyə təqdim etsin, yəni “sürətli informasiya tərcüməsi və nəşr tərcüməsi” bir arada olsun*”.¹¹ *Sürətli informasiya tərcüməsi* (bu qaralama mətn ola bilər, canlı beyin məhsulundan fərqlənə bilər), *nəşr tərcüməsi* (bu insan beyninin məhsulu ola bilər).

Əlavə olaraq, P.Nyumark qeyd etmişdir: *“Əgər tərcüməçinin kompüter biliyi yoxdursa onda onun bu cəfəngiyata (maşın tərcüməsi, kompüter tərcüməsi proqramları, avtomatik tərcümə) baş vurması məsləhət deyildir, çünki o, burada vaxt itirir, bu iş yeni texnikadır, bu inkişafdır, bu gələcəkdir”*.

Tədqiqat prosesi zamanı aparılan təhliləri nəzərə alaraq, bu fəsilə elektron lüğətlər geniş təsnif edilib. Onlardan istifadə zamanı meydana çıxan bir çox üstünlüklər və çatışmazlıqlar qeyd olunub. İstifadə zamanı elektron lüğətlərin əsas üstünlükləri ondadır ki, onların yaddaş funksiyaları asan və sürətlə istifadəçiyə elektron lüğətə giriş etməyə icazə verir, nəticədə istifadəçi müxtəlif informasiyalar əldə edə bilər. Elektron lüğətlərin multimedialı elementlərdən (səsli, şəkilli illustriasiya, qısametrajlı video rolilər və s.) ibarət olması işi daha maraqlı edir. Bu lüğətlərin ən böyük üstünlükləri onların imkanlarının müxtəlifliyidir. Elektron lüğətlərdə sözlərin axtarışı kitab lüğətlərdən fərqli olaraq sürətlə yerinə yetirilir. Texniki imkanların genişlənməsi məhz bu sorğu əsasında formalaşır. Elektron lüğətlərdə hiper əlaqə digər elektron lüğətlərə keçidi bərpa edir. Bəzi lüğətlərdə izahı təqdim olunmuş sözü çap etmək olmur, onu yalnız köçürüb digər sənədə köçürmək imkanı olur. Elektron lüğətlər kitabxanalarda az yer tuturlar, ağır deyil və zamanla korlanmır. İstifadə zamanı elektron lüğətlərin əsas çatışmazlıqları lüğət interfeysinin son dərəcədə fərqli olması və hər bir lüğətin istifadə təlimatını öyrənmə üçün müəyyən zaman tələb etməsidir. Elektron lüğətə giriş zamanı üst-üstə pəncərələr açılır, bu zaman

¹¹ Newmark, P. A Textbook of translation / P.A. Newmark. – New York: Prentice Hall, British Library Cataloguing in Publication Data, – 1987, - 287 p.

istifadəçi lüğəti geniş həcmdə görə bilmir, lüğət məqaləsi fraqment şəklində açılır və buna görə də istifadəçi tez-tez pəncərələrdən çıxması olur. Bu da istifadəçini məqsəddən tamamilə yayındırır. Axtarış zamanı internet texnologiyası təcrübəsi az olan istifadəçi burada çox vaxt itirə bilər, uyğun nəticəni əldə etməkdə çətinliklərlə qarşılaşa bilər. Ola bilər ki, sorğuya yalnız daxil olduğumuz elektron lüğət cavab verə bilsin, yəni burada heç bir hiper əlaqə mövcud olmasın. Təbii ki, texniki imkanları zəif olan elektron lüğətlər də mövcuddur. Elektron lüğətlərin istifadəsində kompüter qurğusu tələb olunur, qiyməti kağız versiyalardan bahadır. Bunları nəzərə alaraq, yeni nəsil elektron lüğətləri daha da təkmilləşdirmək üçün aşağıdakıları əsas tuturuq:

1. Gələcək nəsil lüğətlərdə ənənəvi lüğətlərin edə bilməyəcəyi bir çox işlərin avtomatlaşdırılması təmin olunacaq: - morfemlərə giriş, maksimum dərəcədə çıxışlar, lüğət məqalələri, nümunələr, ifadələr və s. Hazırda, təhlil olunmuş elektron lüğətlərin yaradıcıları lüğətlərin CD disk həcmi təxminən 200mb-dan artıq etmir, amma gələcək nəsil elektron lüğətlərin yaddaş həmi daha çox ola bilər.

2. Gələcək nəsil lüğətlərin elastikliyi - istifadəçilərin səviyyəsindən (tərcüməçilər, ekspertlər, digər istifadəçilər) asılı olaraq təklif verə bilər.

3. Lüğət tərtibatçıları elektron lüğətlərdən istifadə səviyyəsini artırma bilər. Bir tərəfdən çoxlu girişlər etməklə onlar yalnız sözün üzərinə toxunmaqla, mətnə uyğun yaxın mənanı birbaşa əldə edə bilərlər. Digər tərəfdən isə, istifadəçilər eyni bir funksiya seçməlidirlər ki, mənalara müqayisə etmək üçün eyni zamanda bir neçə variant ekranda görünsün.

4. Elektron lüğətlər mətnin təhlili proqramına inteqrasiya edilə bilər. Bir tərəfdən, bu zaman istifadəçinin əlavə olaraq lüğətə müraciət etməsinə ehtiyac qalmır və bilavasitə məqalənin tutuşdurulması imkanı yaranır. Digər tərəfdən isə, təkcə orfoqrafiya səviyyəsində deyil, üslub, qrammatika səviyyəsində də mətnə orfoqrafik korrektor daxil edilə bilər.

5. Tərtibatçılar elektron lüğətlərin interfeysini elə tərtib etməlidirlər ki, onun iş metodunu dəyişməyə ehtiyac olmasın.

Elektron lüğətlər elə tərtib olunmalıdır ki, həm xarici dil öyrənənlər, həm də digər maraqlı istifadəçilər (turistlər, mühəndislər, həkimlər) bu lüğətlərdən faydalana bilsin.

Dissertasiyanın II fəslı “**Sözlərin elektron lüğətlərdə təqdimi üsulları**” adlanır və altı yarımfəsldən ibarətdir. II fəslin I yarımfəsli “**Sözlərin elektron lüğətlərdə təqdiminin ümumi məsələləri**” adlanır.

Elektron lüğətlərdə sözün təqdimat forması yalnız əlifba sırası ilə bitmir, sözü təqdim etmə prinsipləri hər lüğətdə fərqlidir. İnternet dayanmadan inkişaf edir, lüğətlərin təqdimat formasında da tez-tez dəyişikliklər baş verir. Əgər lüğət prinsiplərinə nəzər salsaq, elektron lüğətlərdə də sözlərin təqdimatı ilə bağlı mərhələli izah aşağıdakı kimi ola bilər:

- Lüğət məqaləsi - sözün mənasının ifadəsi, tərfi;
- Tezaurus - sözlərin sinonim və antonimlərini tapmaq üçün istifadə olunan alət;
- Tələffüz - sözün səslənməsi;
- Tərcümə - Sözlərin bir dildən digər dilə çevrilməsi prosesi;
- Orfoqrafiya yoxlayıcı - Sözlərin yazılışını yoxlamaq üçün istifadə olunan alət;
- Axtarış funksiyası - Elektron lüğətdə konkret söz və ya ifadələri tapmaq üçün istifadə olunan alət (vayld kart, droplist funksiyaları);
- Günün yeni sözü - Hər gün yeni bir söz və onun izahını göstərən funksiya;
- İstifadəçi interfeysi - Elektron lüğətin vizual dizaynı və funksionallığı;
- Səsin tanınması - İstifadəçilərə sözü tələffüz etməyə və lüğətdə onun izahını təmin etməyə imkan verən funksiya;
- Oflayn istifadə - İnternet bağlantısı olmadan elektron lüğətdən istifadə etmək imkanı.

Bu fəsldə internetdə aktivliyi ilə seçilən 30-dan çox elektron lüğət haqqında məlumat verilir, hər bir lüğətdə sözlərin təqdimat

üsulu təhlil edilir və ənənəvi lüğətlərlə fərqləndirilir. Buna misal olaraq, tarixən çox qədim olan Oxford Advanced Learner's Dictionary 1948-ci ildə Oksfordda nəşr edilib. Amerika lüğətçiliyinin qızıl dövrünə təsadüf edilən bu lüğət indiki dövrə qədər öz aktivliyini itirməmişdir. Məsələn, *furniture* - *BrE* / 'fɜːnɪʃə(r) / *AmE* / 'fɜːrniʃər /- İsim: sayıla bilməyən isimdir; hərəkət edə bilən obyektləri yəni, stollar, stullar, çarpayılar və s. göstərir. Bu əşyalardan istifadə etməklə işləmək və yaşamaq üçün uyğun şərait yaratmaq olar. *Bizim bir neçə mebel almağa ehtiyacımız var. We need to buy some new furniture. A piece of furniture (bax: door furniture-dəstək, qapı gözlüyü və s, street furniture-yol nişanları, lampalar və s.).* Həmin söz qədim fransız sözüdür, 16-ci əsrdə ingilis dilinə daxil olub.

Göründüyü kimi, söz həm morfoloji, həm də semantik baxımdan geniş izah olunmuşdur. Lüğət nümunələri kiçik məqalədən ibarətdir. Bundan əlavə, lüğət məqalələri giriş, tələffüz, qeydlər zonası, tərcümə və nümunələrdən ibarətdir.

Google translation - Quql tərcümə sisteminin banisi Franz Josef Och 2003-cü ildə bu sürətli sistemə görə mükafatlandırılmışdır. Bu sürətli tərcümə maşını 103 dildə tərcümə etmək qabiliyyətinə malikdir. Onun 150-200 milyondan çox istifadəçisi var. Bu çoxdilli statistik maşın tərcüməsinin özünəməxsus daha maraqlı funksiyaları var. Lüğət səsli tələffüz, orfoqrafik yazı və tərcümə qabiliyyətinə malikdir. Quql tərcümə proqramının mobil versiyası 2011-ci ildə 37 dilə, səsli və şəkilli tərcümə etməklə yaradılıb. Lakin həmin proqram cümlələri grammatik baxımdan düzgün tərcümə etmir.

Bu fəsilə işlək bir neçə lüğətlər daxil edilib ki, onlar həm nəzəri həm praktik cəhətdən araşdırılıb.

II fəslin II yarımfəslı **“Azərbaycan dilində elektron resurslar”** adlanır. Azərbaycan internet şəbəkəsində Google axtarış sistemində “elektron lüğət” yazdıqda, ilk Poliqlot¹², Dilmanc, Azleks¹³ lüğətləri haqqında məlumatlar təqdim olunur, Azərbaycan vikipediyasının elektron ünvanı göstərilir. Vikipediya müxtəlif dillərdə, həmçinin

¹² <https://windows-az.com/2849-polyglot.html>

¹³ <https://www.azleks.az/az/online-dictionary/dilmanc>

Azərbaycan dilində ümumi internet vasitəsilə könüllülər tərəfindən zənginləşdirilən virtual, açıq ensiklopediyadır. Azərbaycanca Vikipediya 2004-cü ildən etibarən fəaliyyət göstərir. Məqalə sayı 112.807, istifadəçi sayı 123.726 min nəfərdir. Məqalə artımında ən böyük göstərici 2014-cü ilin payına düşür. Azərbaycanca vikipediya digər vikipediyalar kimi Wikimedia fonduna məxsusdur.

II fəslin III yarımfəslı **“İngilis dilində elektron resurslar”** adlanır. İngilis dilinin elektron lüğətlərinin kataloqları arasında “Dictionary.com”¹⁴, “Onelook dictionaries”¹⁵ elektron lüğətləri göstərmək olar. Həmin sözlüklər birdilli (ingilis, alman, fransız və s.) və ikidilli (ingiliscə-ıspanca, çincə-ingiliscə və s.) olan 200-dən artıq ümumi və xüsusi lüğətləri əhatə edir. “Online dictionaries” sonra ən nəhəng kataloq 240 dildə lüğət təqdim edən “Your dictionary”.

II fəslin IV yarımfəslı **“Rus dilində elektron resurslar”** adlanır. Rusiyada “Yandex” ensiklopedik resurs sistemi çox populyardır. Buradan “Böyük Sovet Ensiklopediyası”, “Kiçik Sovet Ensiklopediyası”, “Brokqauz və Efrona kiçik ensiklopedik lüğət”, “Ədəbi ensiklopediya (11 cildlik)”, “Rus sinonimləri və mənaca yaxın ifadələrin lüğəti”, “Qədim dövrdən bu günümüə qədərki vətən tarixi”, “V.İ.Dalın izahlı lüğəti və s... lüğətlərə daxil etmək olar.

Rus dillinin ən məşhur internet kataloqlardan biri “Rasiya onlayn” kompaniyasının məhsulu olan “Kruqosvet”¹⁶ portalı istifadəçilərinə linqvistika, psixologiya, sosiologiya, iqtisadiyyat, tarix və s. sahələrə aid geniş lüğət məqalələri təqdim edir: “Kirill və Mefodiya” meqa kompaniyasının ikinci aparıcı elektron resursda “Megabook”¹⁷ 240.000-dən çox ensiklopediya, 70.000-dən çox lüğət məqalələri, 110.000-dən çox multimedia elementləri, 80.000 şəkil və illustrasiya, 1000 video fraqment, 900 səs fraqmenti və eləcədə 800-dən çox xəritə yerləşdirilmişdir.

¹⁴ <https://www.dictionary.com/browse/dictionary>

¹⁵ <https://www.onelook.com/thesaurus/?s=thesauruses>

¹⁶ <https://www.krugosvet.ru/>

¹⁷ <https://megabook.ru/encyclopedia/book>

Bundan əlavə, www.gramota.ru, i-u.ru, announcement.ru, vseslova.ru, km.ru və başqa internet portalların vasitəsilə geniş lüğət məqalələri ilə tanış olmaq olar.

II fəslin V yarım fəsli internetdə təqdim olunan ən geniş yayılmış lüğət növlərindən biri **“Elektron ensiklopediyalardan”** bəhs edir. Bunlar istifadəçilərin operativ müraciət edərək, onları maraqlandıran suallara cavab ala biləcəyi ensiklopediyalardır. Elektron ensiklopediyalar kompüter lüğətləri şəbəkəsində ən mühüm komponentlərdən hesab olunur.

Encyclopedia Americana Online, Encarta, Encyclopedia Mythica, Encyclopedia of Canadian, Thistle on the www, Encyclopedia of Polyglossum, Class Encyclopedia, Free Internet Encyclopedia və s buna misaldır.

II fəslin VI fəsli **“Vikipediya elektron ensiklopediyasının xüsusiyyətləri”** adlanır. Elektron ensiklopediyalar arasında Vikipediya adlanan universal, ödənişsiz və açıq ensiklopediyanı xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Bu ensiklopediya dünya üzrə çoxlu insanlar tərəfindən yaradılır. Ensiklopediyaya əlavə olunmuş məqaləri şəbəkəyə daxil ola bilən istənilən istifadəçi istifadə və hətta redaktə edə bilər.

Viki texnologiya internet istifadəçisinin internetdən çıxmadan səhifənin dəyişdirməsini, informasiyaların strukturlaşdırmasını, redaktə etməsini nəzərdə tutur. “Viki” konsepsiyası ilk dəfə 25 mart 1995-ci ildə ABŞ-ın Oreqona ştatında yaşayan Vord Kenninqem tərəfindən işlənmiş, internet səhifələrin idarəsi, birbaşa veb-brauzerdən redaktə olunması üçün nəzərdə tutulmuşdur. “Viki” havay dilində “daha tez” deməkdir, “sürətli informasiya texnologiyası” başa düşülür. Bəzən Viki texnologiyasını “canlı sənədlər” texnologiyası da adlandırırlar.

Bütün bunlarla yanaşı, çox istərdik ki, Azərbaycan xalqının milli mənəvi dəyərlərini qorumaq, tariximizi yaşatmaq və tanımaq məqsədilə qədim əlyazmaların, dastanların, toponimlərin, qədim xalçaların və muğamlarımızın yeni nəsil lüğət formaları ərsəyə gətirilsin.

Dissertasiyanın III fəslı “Sözlərin elektron lüğətlərdə ifadə imkanları” adlanır və üç yarımfəslədən ibarətdir. III fəslin I yarımfəslı “Sözlərin elektron lüğətlərdə izahı” adlanır. Burada dissertasiyaya cəlb olunmuş elektron lüğətlərdən nümunələr gətirilərək, onun ənənəvi lüğətlərlə müqayisəli təhlili aparılır. Aydındır ki, istənilən mətni tərcümə edərkən həmin mətnin sahəsinə uyğun lüğətlərə müraciət edirik. Bu halda, biz lüğətlərdə bir sözün müxtəlif mənalara rast gəlirik. İlk izah sözə morfoloji cəhətdən yanaşmadır. Daha sonra nümunələr frazeoloji birləşmələr, idiom tərkibində və məcazi mənalara təqdim olunur, sözün sinonim və antonim qarşılığı verilir. Sözlərin izah prinsipləri müxtəlif lüğətlərdə fərqli şəkildədir və hər bir lüğət tərtibatçısının yanaşması da fərqlidir.

Mənanın açılmasında kontekst və situasiyadan, tərif, omonim, sinonim və antonimdən istifadə edilə bilər. Sözün mənası sinonimlərlə açılır, işlənməsi nümunələrdə göstərilir. Məsələn, (-fly) sözünü internet məkanda ən populyar olan bir neçə elektron lüğətlərdə axtaraq.

GOOGLE (www.translate.com) - fly - feil: uçmaq (fly, soar, slide, tumble, fly up); uçurtmaq (fly, pull down, force fly, set free, let out); pərvaz etmək (fly); isim: milçək, çibin (fly, housefly); uçuş (flight, fly, take-off, flying, upward);

LINGOES (www.wordnet.princeton.edu) - fly [flaɪ] - isim.

1. two-winged insects characterized by active flight
2. flap consisting of a piece of canvas that can be drawn back to provide entrance to a tent
3. an opening in a garment that is closed by a zipper or by buttons concealed under a fold of cloth
4. (baseball) a hit that flies up in the air
5. fisherman's lure consisting of a fishhook decorated to look like an insect
- v. 1. travel through the air; be airborne
2. move quickly or suddenly
3. fly a plane
4. transport by aeroplane
5. cause to fly or float
6. change quickly from one emotional state to another
7. pass away rapidly
8. travel in an airplane
9. display in the air or cause to float
10. run away quickly
11. travel over (an area of land or sea) in an aircraft
12. decrease rapidly and disappear.

sifət. (British informal) not to be deceived or hoodwinked - fly [flaɪ] isim: 1. ikiqanadlı, sürətli uçan həşərat; 2. tor (milçəkdən qorunmaq);

badminton topu; *feil*: 1.təyyarədə uçmaq, səyahət etmək; 2.hava nəqliyyatı; 3.bir təəssuratdan digərinə ani keçmək; 4.külək sürəti ilə yolu keçmək; 5.yoxa çıxmağa səbəb olmaq; 6.dərhal qaçmaq; 7.dəniz və torpaq üzərində səyahət; 8. Yoxa çıxmaq; *sifət*: qərarlı, dəyişkən fikirli (Britaniyalıların dilində):

LINGOES çoxdillli elektron lüğəti 80 dilə tərcümə etmə qabiliyyətinə malikdir. Həmin lüğətin söz axtarışı imkanı ilə yanaşı, mətn tərcümə etmə, mətni dərhal çap, səsləndirmə, CD köçürmə və s. imkanları da var. Princeton Universitetinə məxsus bu lüğətlər sistemi sinonim-antonim lüğətlərinə də yer ayırmışdır. Lüğət sözün izahını sadə söz birləşmələri ilə təqdim edir. Nümunələr, ifadələr kifayət qədər deyil.

GOOGLE– konkret, sözün ilk yada düşən mənalərini bir və ya iki sözlə izah edir. İzah çox bəsitdir. Bu sözlə bağlı ən maraqlı izahı Azərbaycan dilinin izahlı elektron lüğəti vermişdir.

İki elektron lüğətdə -fly sözünün müxtəlif izahlarına baxdıq, amma heç birində sinonim (uçmaq, qanad çalmaq, havada süzmək) və ya birləşmə şəkilində antonim qarşılığına (hündürdən uçmaq, alçaqdan uçmaq) kimi ifadələrə rast gəlmədik. Adətən, lüğət tərtibatçıları lüğətdə sinonimliyin və antonimliyin olmasını vacib şərt sayırlar (www.worldweb.com). Göründüyü kimi, hər üç lüğətdə fly sözünün fərqli izahları təqdim olunub. Lüğət məqalələrinə sözün şərti tələffüz simvolları, qrammatik mənası, məcazi və idiomatik ifadələrlə izahı, texniki mənası, əlavə birləşmələr və nümunələr daxildir. Demək olar ki, burada leksikoqrafların yanaşma prinsipi eynidir. fərqləndici xüsusiyyət nümunələr və lüğət məqalələrinin genişliyidir.

Dissertasiyanın III fəslinin II yarım fəslə “Elektron lüğətlərin texniki imkanları” adlanır. Əgər sürət normaldırsa, sözlərin izahı daha dəqiqdirsə və hər bir kriteriyada konkret axtarış funksiyaları birləşirsə elektron lüğətləri çox asanlıqla müasirləşdirmək olar. Kompüter funksiyası kimi işləmə qabiliyyətinə malik olan, xüsusilə avtomatik axtarışlı elektron lüğətlər, müasir standartlara uyğunluğu ilə yanaşı, həm də çox əlverişlidir. Elektron lüğətləri təqdim edərkən,

ilk növbədə informasiyanın müxtəlif rəngdə təqdimatına lüğətin öz interfeysinə nisbətən daha çox diqqət yetirilir.

Şriver 2003-cü ildə yazdığı “Leksikoqrafların arzuları” adlı məqaləsində bildirir ki, elektron lüğətlərin tərtibatında kompleksli axtarış funksiya imkanlarının sayını daha da artırmaq lazımdır.”¹⁸ F.R.Abate (1985) axtarış zamanı təbii dillərin istifadəsində şəkillər və qrafiklərin istifadəsini təklif edir.¹⁹

C.Poirer 1989-cu ildə Bulin (Boolean) operatorlarının köməyi ilə lüğətlərin bütün mətnlərinin axtarışa aid olmasına tərəf çıxdı. Bulin operatoru ən çox kitabxanalarda quraşdırılır. Bu operator vasitəsilə axtarış zamanı daha məqsədyönlü və məhsuldar nəticələri əldə etmək mümkündür. Bu axtarış açar sözlər və bağlayıcı kimi sadə sözləri (*and, or, not*) birləşdirməklə axtarış deməkdir. Bu vaxta qənaət edir, uyğunsuzluğu aradan qaldırır. Bulin operatoru hədəfli axtarışdır. Məsələn, “*orange not colour*” (rəng mənasını ifadə etməyən). İngilis dilində də elə sözlər var ki, deylişi və yazılışı eynidir, lakin onların mənaları fərqlidir. Omonim söz olan “orange” sözü ingilis dilindən tərcümədə “portağal və narıncı rəng” deməkdir. İki yaxın əlaqəli sözlərin ayrı-ayrılıqda hansı ifadələr və nümunələr şəkilində işləndiyini görmək üçün də bu operatorlardan istifadə olunur. Elektron lüğətlərdə Bulin operatoru vasitəsilə istifadəçi ifadənin dəqiq, ona lazım olan mənasını birbaşa tapır.

Elektron lüğətlərdə istifadəçinin ilk müraciət edə biləcəyi beş əsas texniki funksiya müəyyənləşib ki, bu da qeydlər, sorğu, köçürmək – yerləşdirmək və çap etməkdən ibarətdir. Elektron lüğətlərin inkişaf mərhələlərini

B.Atkin və M.Rundellin Oksford praktik leksikoqrafiya əsərində rast gəlmək olar.²⁰ Elektron lüğətlər keçmişdə - ilk elektron

¹⁸ Schryver, G. M. Lexicographers' Dreams in the Electronic–Dictionary Age // – Oxford: Oxford University Press, International Journal of Lexicography, – 2003,16 No 2, – p.143 –198. <https://tshwanedje.com/publications/dreams.pdf>

¹⁹ Abate, F.R. Dictionaries fast and future. // Issues and Prospects. Dictionaries 7. 1985, 270 p. <https://muse.jhu.edu/article/456704/summary>

²⁰ Atkin, B.S.T. M, Rundell. The Oxford guide to practical lexicography. / B.S.T.Atkin, Rundell M. – New York: Oxford University Press, – 2008, – 423–445

lüğətlər axtarış sistemi ilə təmin edilən orjinal çap mətnlərindən ibarət idi. Bu axtarış sistemlərinin bəziləri elementar idi, ancaq onlardan istifadə kitabda axtarışdan daha sürətli idi. Elektron lüğətlər hazırda - müasir lüğətlərin elektron buraxılışları ənənəvi lüğətlərin təklif etdiyindən daha çox şeylər təklif edir. Axtarış funksiyaları daha da gücləndirilə bilər. Bu zaman ola bilər ki, lüğət əvvəlki vəziyyətdə qalsın, amma istifadəsi daha asan olan əlavə məlumatlarla zənginləşdirilsin (nitq hissələri markerlənmiş, qrammatik kodlu, qısaldılmış formalar, səsli tələffüz və s.). Ən vacibi odur ki, elektron lüğətlərə çap lüğətlərinə nisbətən daha çox əlavə informasiya daxil etmək mümkündür.

Yeni layihəli elektron lüğətlərdə bir çox yeni texnoloji vasitələrdən istifadə olunması nəzərdə tutulur. İnnovasiya səciyyəli bu yeniliklər informasiyanın yeni metod və üsullarla təqdimini reallaşdıracaq. Belə lüğətlərin aparıcı xüsusiyyətləri istifadəçinin tələblərinə uyğun olacaq. Bu modeldə lüğət əhəmiyyətli dərəcədə istifadəçilərin seçə bildiyi və onların ehtiyaclarına müvafiq olaraq təşkil edə bildiyi leksik resursların (bəlkə də çoxdilli olaraq) toplusudur.

Dissertasiyanın III fəslin III yarımfəslə **“Elektron lüğətlərin tədrisdə istifadəsi”** adlanır. Elektron leksikoqrafiyanın rolu dil öyrənmə prosesində böyükdür. Belə ki, sözlərin lüğətlərdə axtarışı yeni texnologiya ilə həyata keçirilir. İnformasiya texnologiyaları dillərin intensiv öyrənilməsində çox böyük əhəmiyyətə malikdir və müxtəlif dillərin öyrənilməsinə müsbət təsir göstərir.

F.Austermühlin **“Tərcüməçilər üçün elektron alət”** adlı kitabında elektron informasiya resursların və onlayn xidmətlərin təqdim etdiyi məlumatların istifadəçilər tərəfindən başa düşüldüyündən danışılır.²¹ O, qeyd edir ki, bütün sadalanan elektron

[p.https://www.researchgate.net/publication/261835298_An_Analysis_of_The_Oxford_Guide_to_Practical_Lexicography_Atkins_and_Rundell_2008](https://www.researchgate.net/publication/261835298_An_Analysis_of_The_Oxford_Guide_to_Practical_Lexicography_Atkins_and_Rundell_2008)

²¹ Austermühl, F. Electronic tools for translators. // Manchester: Publication St Jerome, – 2001, – 192p

alətlər və resurslar özünü mərhələ şəklində izah edir, onlar oxucunun nəzərinə istifadə təlimatlarını təqdim edən ən mühüm vasitələrdir.

Tərcüməçilər üçün elektron vasitələrinin əhəmiyyətindən danışan J.Zetşi “Tərcüməçilərin alətlər qutusu”²² adlı elmi məqaləsində qeyd edir: *“Peşəkar sənətkarın aləti yanında olmalıdır, biz kompüter əsrində yaşayırıq. Artıq elektron kitabxanalar, lüğətlər, elektron tərcümə, vikipediya blokları, pdf kitablar və s. kimi keyfiyyətli proqramlaşdırılmış elektron resurslar mövcuddur. Tərcüməçilər, tədqiqatçılar bu alətlərdən ona görə daha çox istifadə edirlər ki, həm vaxta qənaət etmiş olurlar və həm də çox gəlir qazanmış olurlar”*.

Xarici dilin öyrənilməsi prosesində, xüsusilə sözlərin düzgün tələffüzündə elektron lüğətlərin üstünlükləri məsələlərinə V.Sobkoviakın əsərlərində rast gəlmək olar. O, *sözlərin düzgün tələffüzünü elektron lüğətlərdə çap lüğətlərə nisbətən daha asan öyrənildiyini qeyd edir*.²³

Nəticə. Tədqiqatın sonunda aşağıdakı *nəticələr* əldə edilmişdir:

1. Qlobal internet leksikoqrafiyaya ciddi təsir edərək, lüğətlərin elektronlaşması prosesinə əlverişli şərait yaratdı. Belə ki, kompüterlər lüğət tərtibatı işini sürətləndirdi, lüğətlərdən istifadəni asanlaşdırdı.

2. İnternetin təsiri nəticəsində lüğətlər formasını tamamilə dəyişdi. Kompüter lüğətləri, kompüter lüğətləri və elektron lüğətlər adı altında fəaliyyətə başladı. Kompüter lüğətləri ilə elektron lüğətləri arasında fərq böyükdür. Belə ki, kompüter lüğətlərində iş ənənəvi lüğətlərdəki kimidir. Axtarış funksiyası məhduddur, sorğuya

²² Zetshe, J. The translator's tool box. A computer primer for translators, version Winchester Bay // Oregon: International Writers' Group. Available from: 2009. <https://www.worldcat.org/title/translators-tool-box-for-the-21st-century-a-computer-primer-for-translators/oclc/263979695>

²³ Sobkowiak, V. E-dictionaries and Phonolexico-graphic Needs of EFL Users // – Africa: Lexikos, volume 17, – 2007, p.134–151.

cavab veilmir, istifadəçi ilə əlaqə yoxdur və heç bir texniki funksiyalara malik deyil.

3. Elektron lüğətlər əsasən ənənəvi lüğətlərdən bəhrələnir, lakin onlardan istifadə çap lüğətlərindən fərqlidir, daha asan və səmərəlidir. Elektron lüğətlərdə axtarış məhdudiyyətli deyil, sözlər əlifba ardıcılığıyla düzülüb və istifadəçinin sorğusuna dərhal cavab vermək qabiliyyətinə malikdir. Elektron lüğətlərin yaranması ənənəvi lüğətlərin həm formasını həm də məzmununu dəyişdi. İnternetdə elektronlaşmış lüğətlərin sayı artdı. İri həcmli lüğətlər artıq əlavə yaddaş qurğularına köçürülə və rahat daşına bilər.

4. Ənənəvi lüğətlərdən fərqli olaraq, elektron lüğətlərdə əsas iş təkcə sözlərin əlifba ardıcılığı ilə düzülüşü deyil, həmçinin sözlərin və söz birləşmələrin elektron lüğətlərdə fərqli təqdimi, onların izahını nümunələrlə, geniş lüğət məqalələri ilə mükəmməl şəkildə ən son multimedia elementləri ilə təqdim etməkdir. Yəni , elektron lüğətlərdə sözlərin təqdimatı rəngli, şəkilli, qrafikli, səsli, tələffüzlü və video görüntülü ola bilər.

5. Sözlərin elektron lüğətlərdə izahı dil normalarına uyğun şəkildə verilməlidir. Lüğətdə sözün mənasının açılmasında kontekst və situasiyadan, omonim, sinonim və antonimdən, frazeoloji birləşmələrdən, idiomlardan istifadə edilə bilər. Lüğət məqalələri genişdir. Sözlərin müxtəlif dillərdə tərcüməsini də həyata keçirmək mümkündür.

6. Elektron lüğətlərdə sözün mənası geniş şəkildə, nümunələrlə göstərilir. İri həcmli lüğətlər hazırlanana qədər bəzi sözlər köhnələ bilər. Belə olan halda, elektron lüğətlər ənənəvi lüğətlərdən fərqli olaraq daim yenilənə bilər. Müəyyən müddət keçdikdən sonra orada redaktə işləri aparmaq mümkündür.

7. Sürətli axtarış yalnız elektron lüğətlərə məxsusdur. Sözün ilk bir neçə hərfini yazmaqla belə axtarışı həyata keçirmək olar. Elektron lüğətlərdə dəqiq axtarış mümkündür.

8. Elektron və çap lüğətlərinin bir-birindən fərqləndirici xüsusiyyətləri coxdur, lakin onların yeganə oxşar cəhəti hər ikisinin informasiya daşmasıdır. Fərqli xüsusiyyətləri isə onların axtarış sistemi, texniki funksiyaları və texniki aspektləridir. Ənənəvi

lüğətlərdə sözlər xətti funksiya ilə düzülür, elektron lüğətlərdə isə bu fraqment şəklindədir.

9. Elektron lüğətlərdə müxtəlif hiperlinklərə keçid mövcuddur. Bu həmin lüğətlərin birgə fəaliyyətidir ki, istifadəçi sözün mənasını daha cəld və rahat şəkildə əldə edə bilsin. Elektron lüğətlərin istifadəsi tədrisdə, dil öyrənmə prosesində əlverişlidir.

10. Elektron lüğətlərdə bir neçə operator müxtəlif əməliyyatlar yerinə yetirə bilər. Lakin bu elə tərtib olunmalıdır ki, istifadəçini məqsəddən yayındırmasın. Pəncərələrin üst-üstə açılması istifadəçinin diqqətini yayındıra bilər. Bütün bu texniki göstəricələrə və üstünlüklərə baxmayaraq elektron lüğətlərin daim zənginləşməyə, yenilənməyə və təkmilləşməyə ehtiyacı vardır.

Dissertasiyanın əsas məzmunu aşağıdakı tezis və məqalələrdə əksini tapmışdır:

1. Leksikoqrafiyada yeni mərhələ – Elektron lüğətlər. // Əlibəy Hüseynzadənin 150 və Akademik Məmmədəğa Şirəliyevin 105 illik yubileyləri şərəfinə keçirilən “Sələflər və Xələflər” I Beynəlxalq Simpozium. – Bakı: – 2014, – 24 oktyabr, – s.309–316
2. Elektron lüğətlər – leksikoqrafiyanın inkişafında yeni mərhələ kimi. // Bakı: Filologiya məsələləri, – 2014, №5. – s. 52–56
3. Sözün elektron resurs sistemində yeni bilik formatında verilməsi. // Sivilizasiya, – 2015, №1. – s. 85–89
4. Elektron lüğətlərin tədrisdə istifadə yolları. // “Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının 70 illik yubleyinə” həsr olunmuş Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XIX Respublika elmi konfrans, – Bakı: – 2015, – c.II, 17 mart, – s.63–65
5. Elektron leksikoqrafik resurslar və onların xüsusiyyətləri. // Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri. Respublika elmi praktik konfrans. – Bakı: ADU, – 2015, – s.344–348
6. Elektron lüğətlərin qısa təsnifi. // Azərbaycan Xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin 92-ci ildönümünə həsr olunmuş tələbə və gənc tədqiqatçıların “Gənclər və yeni

- Texnologiyalar” mövzusunda Respublika Elmi Texniki Konfrans. – Bakı: ATU, – 2015, – s.469–471
7. Vikipediya elektron ensiklopediyasının xüsusiyyətləri. // Filologiya məsələləri, – Bakı: Elm və Təhsil, – 2015. №5. – s.118–122
 8. Qədim əlyazma lüğətlərinin elektron lüğətlərdə tərtibi prinsipləri haqqında (Kitabi Dədə Qorqud dastanının izahlı lüğətinə əsasən) // Kitabi Dədə Qorqud–un tərcüməsi və nəşrinin 200 illiyinə həsr olunmuş Beynəlxalq Elmi Konfrans, – Sumqayıt: – 2015, – s.113–115
 9. Qlobal İnternetdə mövcud olan bəzi elektron lüğətlər haqqında (Merriam–Vebster, Google) // Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyinin bərpasının 25–ci ildönümünə həsr olunmuş, Müasir Dilçiliyin Aktual Problemləri adlı Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları. – Sumqayıt, – 2016, – s.83–84
 10. Lüğətlərin əsas tipləri və səciyyələndirmə parametrləri. // Sumqayıt: Elmi Xəbərlər. Sosial və humanitar elmlər bölməsi. – 2016, – c.12, №1, – s.20–24
 11. Elektron resurs materialları əsasında leksikanın tədqiqat imkanları. // Xarici dillərin tədrisində innovativ metodlarından istifadə yolları, Respublika Elmi–Praktiki Konfrans. – Bakı: – 2016, – s.116–118
 12. Leksikoqrafiyada elektron lüğət fenomeni. // Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 93 illiyinə həsr edilmiş Gənc tədqiqatçıların IV Beynəlxalq Elmi konfransının materialları. – Bakı: – 2016, c.II. – s.972–974
 13. Kompüter lüğətçiliyi. // “Dil və ədəbiyyat” Beynəlxalq elmi nəzəri jurnal, – Bakı: – 2016, – №1 (97), – s.21–23
 14. The Classification and Preferences of Electronic Dictionaries in Modern Education // International Journal of Science and Research. –İndia: – 2016, № 5(7), – p.1982–1985
 15. Tərcümə lüğətlərinin tarixi və onların elektron formaya keçidi. // İnformasiyalasdırılmış cəmiyyətdə xaric dillərin tədrisinin səmərəli yolları, Beynəlxalq Elmi – Praktiki Konfransının materialları. – Bakı: – 2017, – s.121–123

16. Importance of Electron Resources in the Teaching of Foreign Languages. // Proceedings of the III International Scientific and Practical Conference "World Science". – Dubai: – 2017, c.IV. Nr7(23), – p.10–12
17. Xarici dillərin tədrisində elektron tərcümə lüğətlərinin əhəmiyyəti. // Ümummilli lider Heydər Əliyevin 94-cü il dönmünə həsr edilmiş Gənc tədqiqatçıların I Beynəlxalq Elmi Konfransı. – Bakı: – 2017, – s.995–996
18. Kompüter leksikoqrafiyasının qarşısında duran problemlər və perspektivlər. // – Gəncə: Elmi Xəbərlər, Fundamental, Humanitar və Təbiət elmləri seriyası, – 2017, №3, – s.173–176
19. Tərcümə lüğətlərinin tarixi və onların elektron formaya keçməsi. // – Bakı: Tədqiqlər, – 2018, №1, – səh.64–70
20. Перспективы и проблемы компьютерной лексикографии // – Чебоксары: Вестник Чувашского Университета, Научный журнал, Гуманитарные науки, – 2018, №2, – с. 261–267
21. Importance of electron resources in the teaching process. // – Москва: Евразийский Союз Ученых (ЕСУ). Ежемесячный научный журнал. – 2018, № 8 (53) 6 часть, – с.45–49
22. Linqvistikada elektron tərcümə anlayışı. // Mədəniyyətlər arasındakı dialoqda bədii ədəbiyyatın rolu. Azərbaycan Xalq cumhuriyyətinin 100 illik yubleyinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi konfransın materialları. – Sumqayıt: – 2018, – s.368–370
23. The Efficiency of Electron Dictionaries in the Teaching Process. // Energetika ixtisasları üzrə kadr hazırlığının aktual məsələləri Respublika elmi konfransının materialları. – Sumqayıt: – 2019, – s.362–364.
24. Dilçilikdə riyazi-statistik metodların tətbiqi məsələləri. // Elmlərarası inteqrasiya: linqvovodidaktik, linqvokulturoloji və psixolinqvistik aspektlər beynəlxalq elmi konfransın materialları. – Sumqayıt: - 2019, - 19-20 dekabr, - s. 385-386
25. Explanation of Words Problems in Electronic Dictionaries. // Материали за XV международна научна практична конференция, Новини на научния прогрес. Педагогически науки. Филологическите науки. Закон. Психология и

- социология. Философия. – София. Бялград, – 2019, – 15 – 22 август, vol.1. – с.38–48
26. Explanation of Words Problems in Electronic Dictionaries. // – Уралъ: Уральский научный вестник, –2019, – vol.1№ 8. – p.38–48
 27. How to Evaluate the Use of Portable Electronic Dictionaries in EFL Classroom? // Актуальные проблемы языка и культуры: традиции и инновации: сборник статей участников II Международной научно–практической конференции для студентов, магистрантов, педагогов и молодых учёных. – Арзамас: – 2019, – 25 ноября, – с.80–82
 28. Computational linguistics and e-dictionaries. // «Уфимский государственный нефтяной технический университет» – Проблемы современной филологии и аспекты преподавания гуманитарных дисциплин в техническом вузе: Материалы V Международной научно – практической конференции. – Уфа: – 2020, – 11 декабря, – с. 180–183
 29. The impact of the new technologies on translators. // IV Uluslararası türklerin dünyası sosyal bilimler sempozyumu. – Ankara: – 2020, – s.127–131
 30. Explanation of words problems in electronic dictionaries. // Filoloji elmlər innovativ tədqiqatlar kontekstində adlı Beynəlxalq elmi – praktik onlayn konfrans materialları. – Bakı: – 2020. s. 431–433
 31. Dil öyrənmə prosessində elektron lüğətlərdən istifadənin əhəmiyyəti. // – Sumqayıt: Elmi Xəbərlər. Sosial və humanitar elmlər bölməsi. – 2021, – c.17,№2, – s.14–18
 32. Dilçilikdə elektron lüğət konsepsiyası. // – Bakı: Journal of “History of Science”, – 2021, c.II, say 2, sıra 4, – s. 57–64
 33. The brief classification of Electronic Dictionaries in Modern Education. // AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin Gənc Alim və Mütəxəssislər Şurası Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 880 illiyinə həsr olunan Respublika Gənclər Konfransı. – 2021, - oktyabr, - s. 38-42

34. Elektron resurslar bazasında yaradılan azərbaycan dilinin milli korpusu // Dil, cəmiyyət şəxsiyyət və Nizami Gəncəvi yaradıcılığı. SDU. Beynəlxalq elmi konfrans. SDU, Oktyabr 28-29, - 2021, -səh 551-553

35. Expression of words' issues in e-dictionaries // Miedzynarodowe czasopismo naukowe. Philological sciences. Czesc 3. Colloquium – journal Index Copernicus ISSN 2520-6990, -2022, №4 (127), - səh 65-69

36. Useful of electronic portable resources in EFL classes // Науковий журнал «Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Журналістика» зареєстровано Міністерством юстиції України Том 33 (72) № 2, Частина 1, - 2022, -с.239-242

37. The History of machine translation // Proceedings of the 3rd International Scientific Conference «Modern scientific technology» (May 25-26, 2023). Stockholm, Sweden, 2023. 240p Proceedings of the 3rd International Scientific Conference «Modern scientific technology» (May 25-26, 2023). Stockholm, Sweden, 2023. 240p p.87-92

Dissertasiyanın müdafiəsi 14 may 2024-cü il tarixində saat 13:00-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H. Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron verisiyaları Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik institutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 8 Aprel 2024-cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 01.04.2024

Kağızın formatı: 60x84 16/¹

Həcm: 36624

Tiraj:100 nüsxə